

Искакова З.Е.¹, Адилова З.З.²

¹аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz

²з курс студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zaituna150299@gmail.com

**ХИНДИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СӘЙКЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Бұл мақалада хинди және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдерді теориялық тұрғыдан салыстыру арқылы фразеологизмдердің мағыналық сәйкестіктері мен ерекшеліктері сараланды. Лингвистикада фразеологияның жалпы мәселелері ұзақ уақыт бойы кеңінен қарастырылды, бірақ олардың бәрі нақты шешім қабылдады деп айту мүмкін емес. Екі байланысты емес тілдердің идиомаларын зерттеу салыстырмалы түрде сирек кездесетін объект болып табылады. Біздің зерттеу тақырыбына келетін болсақ, әдетте хинди және қазақ тілдерін салыстырмалы талдауына арналған жарияланған жұмыс жоқ. Зерттеудің өзектілігі хинди және қазақ тілдерінің фразеологиялық бірліктерінің лексико-семантикалық жіктелуі қарастырылды, байланыс нүктелері және олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері анықталды.

Жұмыста хинди және қазақ тілдерінде көптеген мәліметтер, екі жақты және түсіндірме сөздіктер, сондай-ақ әдеби шығармалардан үзінділер қолданылған. Кез келген тілдің фразеологизмдер жүйесі осы нақты тілдің иесі болып табылатын белгілі бір халыққа тән әлемнің лингвистикалық бейнесін бейнелейді. Сондықтан, фразеологиялық бірліктер, басқа лексикалық топтарға қарағанда, тілдің лингвистикалық және мәдени ерекшеліктері мен символикасын қамтиды. Бірақ генетикалық шығу тегіне қарамастан әлемнің барлық тілдерінде көрсетілетін жалпы гуманистік идеялар мен принциптер бар.

Түйін сөздер: фразеологизм, тұрақты тіркес, идиома, хинди, қазақ.

Iskakova Z.E.¹, Adilova Z.Z.²

¹Senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University
Faculty of Oriental Studies, Department of the Middle East and South Asia,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz

²3rd year student, specialty "Foreign Philology: Hindi Language",
Faculty of Oriental Studies, Department of the Middle East and South Asia,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zaituna150299@gmail.com

The Problem of the Conformity of Phraseological Units of Hindi and Kazakh Languages

This scientific work discusses the etymological correspondences and differences in the system of phraseological units of Hindi and Kazakh languages through comparative analysis from scientific and theoretical positions. In linguistics, the general problems of phraseology have been widely considered for a long time, but it cannot be said that all of them have received a specific solution. Basically, the phraseological units of a specific, separately taken language are considered. The study of phraseological units of two unrelated languages is a relatively rare object of research. As for the topic of our research, there is no published work devoted to the comparative analysis of Hindi and Kazakh languages. In the course of the research the lexical and semantic classification of phraseological units of Hindi and Kazakh languages is made, the points of contact and their national and cultural features are revealed. The work used a large number of primary sources in Hindi and Kazakh languages, bilateral and explanatory dictionaries, as well as literary works. In the system of phraseological units of any language reflects the linguistic picture of the world, inherent only to the people – the native speaker of the language. Therefore, phraseological units, like no other lexical group, contain linguistic and cultural features of the language,

its specificity and symbolism. But there are also general humanistic ideas and principles, the linguistic design of which is inherent in all languages of the world, regardless of their genetic origin.

Key words: phraseology, stable expression, idiom, Hindi, Kazakh.

Искакова З.Е.¹, Адилова З.З.²

¹ст. преподаватель, факультет востоковедения, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz

²студент 3 курса, специальность «Иностранная филология: язык хинди», факультет востоковедения, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zaituna150299@gmail.com

Проблемы соответствия фразеологизмов хинди и казахского языков

В данной работе рассматриваются этимологические соответствия и различия в системе фразеологизмов хинди и казахского языков посредством сравнительного анализа с научно-теоретических позиций. В лингвистике общие проблемы фразеологии широко рассматриваются в течение долгого времени, но нельзя сказать, что все они получили конкретное решение. В основном, рассматриваются фразеологизмы конкретного, отдельно взятого языка. Изучение фразеологизмов двух неродственных языков – сравнительно редко встречающийся объект исследования. Что касается темы нашего исследования, то вообще нет ни одной опубликованной работы, посвященной сравнительному анализу хинди и казахского языков. В процессе исследования составлена лексико-семантическая классификация фразеологических единиц хинди и казахского языков, выявляются точки соприкосновения и их национально-культурные особенности. В работе использовано большое количество источников на хинди и казахском языках, двусторонние и толковые словари, а также отрывки из литературных произведений. Система фразеологизмов любого языка отражает лингвистическую картину мира, присущую только народу – носителю данного языка. Поэтому фразеологизмы, как никакая другая лексическая группа, заключают в себе лингвокультурологические особенности языка, его специфику и символику. Но есть также общегуманистические идеи и принципы, которые находят свое отражение во всех языках мира независимо от их генетического происхождения.

Ключевые слова: фразеологизм, устойчивое выражение, идиома, хинди, казахский.

Кіріспе

Кез келген тілде көкейге қонымды, көркем, алуан түрлі фразеологизмдер кездеседі. Алуан түрлі фразеологизмдер мен тұрақты тізбектерді халық орынды пайдаланады. Мақал-мәтелдермен қатар тұрақты сөз тіркестерін де қастерлей сақтап келеді. Тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті бар және әр халық өзінің ұлттық қасиеттерін ұмытпай, күнделікті өмірде тұрақты қолданады. Сол қасиетке фразеологизмдер де жатады. Кез келген тілдің байлығы туралы айтқанда фразеологизмдерді атап қана қоюға болмайды, яғни біз сөз байлығын зерттейтін тіл білімі саласын лексикология деп атасақ, тұрақты сөз тіркестерін зерттейтін саланы фразеология деп атау әбден орынды. Тілдің байлығын, ұлттық қасиетін, салт-дәстүрін, болмысын, ділін көрсететін үлкен бір сала – фразеологизмдер. Фразеологизмдер біздің тіліміздің бөлінбейтін бір бөлшегі болып табылады. Фразеологизмдерді күнделікті өмірде қолданудың себебі әдеби сөйлеу және айтатын сөзді жұмсақ етіп жеткізу. Фразеологизмдердің өзіне тән мағыналық ерекшеліктері болады.

Фразеологизмдердің жеке сөзден, басқа да ұқсас категориялардан айырмашылығы көп және өте қызық. Түйіндей айтқанда, фразеологизмдердің бірнеше сипаты болады. Біріншісі – тұрақтылық; екіншісі – сөзге күшейтпелі мән үстеу, үшіншісі – тасаланған мағынасы болатындығы. Фразеологизмдерді зерттеудің қиындығы да осында.

Фразеология – тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейтін лингвистиканың бір бөлімі. Фразеология, тұтастай алғанда тілде бір немесе бірнеше жазушының тілінде, жеке көркем шығарма тілінде және т.б. тұрақты тіркестер жиынтығы болып табылады. Фразеологияның негізгі бірлігі – бұл тұрақтылық, яғни фразеологизмдік тізбектілік. Бұл қайталанатын тілдік бірлік, екі немесе бірнеше маңызды сөзден тұратын, оның мәні мен құрылымы тұрақты сөздерден тұрады. (Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ., 1997)

Фразеологизм – заманауи фразеологиялық жүйенің негізгі бірлігі, ал бірлік күрделі, көп өлшемді, сөздердің жалпы санынан және әсіресе фразалардан айырмашылығы қиын, сондықтан фразеологизмді фразалардан ажырату қиын. Әртүрлі зерттеушілер фразеологизмнің түсіні-

гін әртүрлі түрде түсіндіреді. Талай жылдарды артқа қалдырып, тілдің ең қажетті фактілерін негізге алып, өзге де ғұламалардың атакты еңбектерін ескере отырып, фразеологизмдер өз алдына бір бөлек лингвистиканың саласы екенін баса атағанымыз дұрыс. Шу дегенде айтамызы: фразеологияның сыр-сипатын сөз етіп қозғағанда, оның тіл салаларына, тілдің мағыналық бөлшектеріне ешқандай қатысы жоқ деп ешкім де айтпайды. Тілдің сол бөлшектерінен түбірі айырмасын, бас белгілерін бір сөзбен түйгенде мынадай жайт ескеріледі: 1) мағына тұтастығы (белгілі бір ФБ ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан біржола немесе ішінара жартылай айрылып қалады да, бәрі біріккен тіркес біртұтас мағына береді); 2) тіркес тиянақтылығы (белгілі бір ФБ-нің ішіндегі сөздер бір-бірімен тығыз байланысады, олардың орын тәртібі анық және нық болып келеді, барлық жағдайда, яғни, кез келген бір тұтас тіркесу өз қалпын сақтайды); 3) қолдану тиянақтылығы (белгілі бір ФБ әрдайым, ешбір айна-қатесіз, өлеңдегі қайырма тәрізді өзгермей қайталанып қолданылады). Әдетте зерттеушілердің ойынша бұл аталған критерийлердің бірін – басты, шешуші, екіншісін – көмекші не қосымша, үшіншісін – қосалқы, яғни, жалғаушы ретінде атайды. Бірақ та бұл сияқты пайымдаулардың дұрыс-бұрысын атамай-ақ өзіміз басшылыққа алатын, негізгі, ең негізгі принцип аталған үш критерийдің тұтастығын аламыз. Осы үш критерийді бір-бірінен бөліп-жармай, тұтасымен басты негіз еткенде ғана ФБ-нің ерекше белгілерін біле аламыз. Яғни үш критерийді жүйелі түрге салып, фразеологияның негізі ашық, дербес объектісін анықтай отыра салыстырамыз.

Хинди және қазақ фразеологизмдерінің аудару барысындағы сәйкестік мәселесі

Үнді фразеологизмдерін қазақ тіліне аударудың негізгі әдістері келесі екі қарама-қарсы жағдайларды талап етеді: Бірінші жағдай – толық баламалылық. Басқаша айтқанда, семантикасы мен сипаттау әдістерінің бір-бірімен толықтай ұқсас болуы. Бұған фразеологизмдердің аз ғана тобы кіргенімен, тілдерде өздерінің орнын анық ұстанған. Толық баламалылық бірдей тура мағынаны, бірдей грамматикалық форманы, бірдей стилистикалық бейнені, бірдей тура аударманы тұрақты сөз тіркесінің негізіне кіретін бірдей бейнені талап етеді. Мысалы келесі үнді фразеологизмдерінің қазақ тілінде толық баламалары бар: **अपने पाओं पर आप कुल्हाड़ी मारना** – Өз аяғына өзі балта шабу; **आग**

में घी डालना – Отқа май тамызу; **मुख खोलना** – Аузын ашу; **मुख दिखाना** – Беті-жүзін көрсету; **जल्दी का काम शैतान का काम** – Асыққан шайтанның ісі; **दांत पीसना** – Тісін қайрау; **आसमान सरि पर उठाना** – Аспанды басына көтеру; **चल बसना** – Дүниеден өту; **पहाड़ दूटना** – Тауды қопару; **समय तांग होना** – Уақыттың тар болуы; **आग लगाना** – Арасына от жағу; **आंखों में धूल झाँकना** – Көзге құм шашу; **आकाश पाताल का अंतर** – Арасы жер мен көктей; **आसमान से गरिना** – Аспаннан түсу; **आकाश से बातें करना** – Аспанмен тілдесу; **किसी के लिए कुआं खोदना** – Біреуге ор қазу; **पाँचों उंगलियों एक से नहीं होती** – Бес саусақ бірдей емес; **मुह में लेना** – Аузына алу; **मुह से निकल जाना** – Аузынан шығып кету; **कहना से करना कठिन** – Айту оңай, істеу қиын; **आंख दौरान** – Көз жүгірту; **अपने पैरों पर खड़ा होना** – Өз аяғына тұру; **ज़बन तलवार से ज्यादा तेज है** – Тіл пышақтан өткір; **आंखें बंद होना** – Көз жұму (өлу); **आंख होना** – Көзі түсу; **मौत के मुख से खींचना** – Өлім аузынан құтқару; **मुख से दुध क़िगांधी आना** – Аузынан ана сүті кетпеген; **दूर से सलाम करना** – Алыстан сәлемдесу; **द्वार खुला होना** – Есік ашық болу.

Сонымен бірге, бірдей мағыналы, бірақ лексикалық компоненттерінде айырмашылықтары бар фразеологизмдер жартылай баламалы фразеологизмдер болып есептелінеді, өйткені аудармашы үшін бұл жағдайда басты мақсат – мазмұнды дұрыс жеткізу болып табылады. Мысалы, **एक तीर से दो शिकार** – Екі қоянды бір оқпен ату, **कुछ नहीं से थैला भला, नहीं मामा से खाना, मामा अच्छा** – Қанағат қарын тойғызар; **अल्लाह को प्यार होना** – Жақсы құдайға да керек; **नाम बड़े दरशन छोटे** – Атына заты сай болмау; **एक तदुरुस्ती नजरि हमित** – Денсаулық – зор байлық; **अपने कएि का फल पाना** – Не ексең, соны орасың; **अपनी गली में कुत्ता शेर** – Өзге елде сұлтан болғанша, Өз елінде ұлтан бол;

Бірегей образды негіз болмаған жағдайда аналогтар пайдаланылады: **घर की खाद की चोरी का गुड़ मीठा** – Қолда барда алтынның қадірі жоқ; **आदमी दो दनि का मेहमान है** – Адам бұл дүниеге қонақ; **बनि सेवा मेवा मलिता नहीं** – Еңбексіз өнбек жоқ; **हथेली पर दही नहीं जमता** – Игіліктің ерте кеші жоқ; **एक सड़ी मछली सारे तालाब को गांधी कर देती है** – Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді; **घर घोडा नकस मोल** – Мал семізі күзде, Дос адалы түзде белгілі; **उंची दुकान फीका पकवान** – Айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады; **बनि आग के धुन नहीं होता** – Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды; **अकेला चना भाड़ नहीं फोड़ सकता** – Жалғыздың үні шықпас, Жаяудың

шаңы шықпас; (सतय परकाष् सन्धिह “मुहावरे एव लोकतंत्र” नई दिल्ली, 2001).

Екінші жағдай – баламасыздық. Бұл аудару үрдісінде салыстырылып жатқан мәдениеттерде қандай да бір түсініктердің сәйкес келмеуі себебінен туындайтын қиындық. Дегенмен, нақ осы айырмашылықта бір халықты басқадан ерекшелендіретін, белгілі бір халықтың өзіндік шыни ұлттық болмысы жасырын жатады. Баламасыз тұрақты сөз тіркестерін аудару кезіндегі мәселелерді шешу барысында аудармашыға ерекше назар аударып, білімнің үлкен қорымен қатар, өзінің туған мәдениетін өте жақсы біліп, түсінумен бірге басқаныкін де білген абзал.

Басқа тілде жоқ, бірақ қарапайым образ немесе тіпті образсыз берілген фразеологизмдер үшін *тікелей аударма* немесе *калькалау* оңай және қауіпсіз амал болып табылады. Фразеологиялық калька – тілдің фразеологиялық қорын байыту амалдарының бірі болып келеді.

Суреттелген немесе *түсіндірілген* аударма. Аударманың бұл тәсілінің негізі фразеологизмдерді еркін сөз тіркестермен немесе жай сөздермен аудару. Аударманың бұл түрінде түсініксіз образдарды талдаған кезде ритмнің, үндесудің және форманың қысқалығы тіпті жоғалып кетеді, бұл орайда қоғамдық мәдени, тарихи және ұлттық ерекшеліктерге толықтай түсініктеме беру қажеттілігі туындайды, сондықтан аудармашыға энциклопедиялық білім қажет болады.

Фразеологизмдерді аудару барысында ұлттық мәдениетке және әрбір халыққа тән ұлттық өзгешеліктерге байланысты салыстырылып отырған мәдениеттер арасында туындайтын маңызды ерекшеліктер мен шиеленістерді байқаймыз. Яғни әр түрлі халықтардың ұлттық өзгешеліктері солардың тілдеріндегі фразеологизмдер арқылы көрінеді (мысалы, үнділіктердің және қазақ халқының даналығы, шыдамдылығы, момындылығы және батылдығы).

Төменде фразеологиялық түйдек (идиом) және фразеологиялық тіркес (идиом емес фразалар) категориялары толығырақ түсіндіріледі.

Фразеологизмдердің ерекшелігіне байланысты мынадай бір сұрақ туады: ФБ-ге тән семантикалық өзгешеліктің мәнісі неде? Бұл мәселе жайлы толық тоқтам басқа тілдердің фактілерін толық қамтудан туындайды. Жалпылай айтқанда, ФБ-лердің (соның ішінде әсіресе идиомалар) мағынасы тарихи тұрғыдан алғанда өз құрамындағы компоненттерге ешқандай даусыз аппаратынына күмән туғызбайды. Бұл пайымдау бір түрлі көрінуі де мүмкін, бірақ басқаша тұжырым, топшылауға жол жоқ. Фразеологиялық

мағына тіл жүйесінен бөлек кететін түсінік емес. Оның сырын, жасалу тәркінін сол бұрынғы тіл құбылыстарының ішінен іздеу қажет. Сөз қолданыстарының пайда болу себебін тілдің өзінің заңдарынан, яғни экстралингвистикалық факторлардан қарастыру керек. Фразеологиялық түйдек мағынасының тәркінін тану анағұрлым қиын. ФБ-лердің (яғни идиомдардың да) бірден пайда бола қоймағаны, заман өзгерген сайын бірте-бірте барып қалыптасқаны, тұрақты еркін тіркестердің негізінде жасалғаны ешбір күмән келтірмейді. Олар сол уақыттағы нақты өмір шындығына, халықтың байырғы кездегі ұғымына, ой-санасына дәл келуі де сөзсіз. Қоғамдық факторларға, тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты белгілі бір сөз тіркесінің негізгі, тікелей мағынасы мен туынды, бейнелі мағынасы ауыс-түйіс өзгеріп отырған. Хронологиялық жалғас болсын, болмасын, туынды мағына, яғни фразеологиялық мағына екінші кезекте бертін келе өрбіген. Осыдан келіп, идиомдардың және басқа да тұрақты тізбектердің тілде өмір сүруі – олардың экспрессив қызмет атқаруына тікелей байланысты деген қорытынды туады.

Осы тұста айтар тағы бір жайт бар. Туынды мән-мағына негізгі ұғымнан келіп шығуының түрлі жолы бар. Бірде тізбек ішіндегі сөздің семантикасы өзге қолданысқа еніп, тасалана өзгерсе, бірде сол нақтылы ФБ-нің өзінде тұрып-ақ қосымша арқылы (деривация түрде) өзгеріп отырады: ал кей уақыт белгілі бір мағына екінші бір ұғымға қарама-қарсы келуінен барып туындайды.

Сөздердің фразеологиялық түйдек тобы болсын, фразеологиялық тіркес тобы болсын, екеуіне де ортақ қасиет – тиянақтылық. Бұл екеуінің де компоненттері өзара бекем орынға, белгілі тәртіпке ие болуы шарт; компоненттер бөтен сөздерге жанаспай, олардан бойын аулақ салып, өзінің арнаулы сөздерімен үйірлес келеді. Фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық тіркестер тілдегі қолданылу сәтіне қарай бағзы уақыт бірінің орнына бірі жүріп, ауысып отырады. Бұл екеуінің кей ретте шегін белгілеп, ажыратып алудың өзі қиын. Мәселен: «**ज़मीन दखिना**»; «**झपट पड़ना**» (күлін көкке ұшырды, жермен-жексен болды), «**खुशी से फूल उठना**», **दलि बाग-बाग होना** (жерден жеті қоян тауып алғандай қуанды), «**कलेजा खाना, करने की तरह चुभना**» (салы суға кетіп отыр, санын соғып қалды, бармағын шайнап қалды), «**कलेजा कांपना**», «**प्राण सूखना**» (төбе шашы тік тұрды) деген тізбектердің бәрі де бейнелі (дәлірек айтқанда, туынды) мағынаға ие болып тұр. (**ओम परकाश गुप्त करति** “**मुहावरा-ममिनसा, दिल्ली**, 2014)

Егерде фразеологиялық түйдек, фразеологиялық тіркес сөздер «трансформация» өзгерістері нәтижесінде пайда болады десек, осыдан туар тағы бір ерекшелікті байқаймыз. Ол – ФБ-лерді өзге (құрылымы бөлек) тілге аудару мәселесі. Бұл жөніндегі практикада белгілі бір сөйлем ішіндегі сөздің алдымен лексикалық мағынасын есте тұтамыз. Осы тұрғыдан пайымдасақ, балама (эквивалент) деген мен теңдес (адекват) дегеннің ара салмағын ажырата қарау мақұл. Мәселен, «**हाथ पर रखना बैठकर**» сияқтыны екі қолын қушырып отыру деп аударуды әркім-ақ қолдайтын болар. Осы ізбен «**हाथी को भी न देखना**» дегенді **көрмес пілді де көрмес демей, көрмес түйені де көрмес** деген анағұрлым ұтымды емес пе? Олай болса, «**राई का पर्वत बनाना**» немесе «**तलि से तार बनाना**» дегенді **түймедейді түйедей ету** десек, кім күмән келтіреді?

Сан алуан тізбектер нақты қолдану ретіне қарай бірде фразеологизм, бірде еркін тіркес реңкінде келе береді. Мысалы, «**आख रखना**» – көз қырын салды деген тіркесті сөз ішінде «**उसने कभी कभी अंख रखना**» (ауық-ауық көз қырын салып қойып отырды) дейтін болсақ, еркін тіркес болады да, «**मेरे बेटा पर अंख रखी**» (балама көз қырыңды сала жүр) десек, тұрақты тіркес боп шығады. Сол сияқты «**आंसु बहाना**» дегеннің тура мағынасы «көзінен жас ақты» болса, ауыс мағынасы – «қасірет шекті», «опық жеді» деген сияқты ауыс мағыналары бар.

Еркін тіркестер үнемі экспрессив мағына береді. Белгілі бір тізбектің әрбір мүшесі кез келген басқа бір сөзбен емін-еркін жалғаса келе, әр алуан лексика-грамматикалық тұлғаларға ие болады. Басқаша айтқанда, еркін тіркес сөйлеу процесінде қатаң меже дегенді білмейді. Өз маңындағы басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, лексика-семантикалық және стилистикалық тұрғыдан жаңғырып отырады. Тұрақты тіркес ішіндегі сөздер бұлайша «еркін» қимылдай алмайды; сөздің лексика-грамматикалық өрісі «табиғаты жалқы» тіркеске тәуелді болады. Сөз тізбектері өзгеше бір лексика-грамматикалық «қалыпқа» түсіп, осы тұлғада тұрып қана белгілі бір семантика-стилистикалық қызмет атқарады. Алайда семантика-стилистикалық жағы «жіліктің майлы басы» екен деп тұжырым жасауға болмайды. Тұрақты сөз тіркесінің грамматикалық тұлғасы мен дыбысталу жағына мән бермеу әбестік болар еді. Бұлардың бәрі де өзара бір-бірімен байланысқан, бірінсіз екіншісі өмір сүре алмайтын құбылыстар.

Қазіргі заманғы тіл білімі, жоғарыда айтылып кеткендей, «лингвомәдениеттану» атты

жаңа саланы белсенді түрде қарастыруда. Бұл салада тіл тек қана байланыс құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттың мәдени коды ретінде қарастырылады. Егер тілдік бірлікте мәдени ақпарат болса, онда екі семиотикалық жүйені (тіл мен мәдениет) байланыстыратын және олардың өзара байланысын суреттеуге негіз болатын категория қажет. В.Н. Телияның пікірінше, ол мәдени коннотация (бұл терминді ол 1993 ж. енгізген). Мәдени коннотация – бұл мағынаның денотативті түрде негізделген аспектілерін мәдениет категориясында талдау.

Екіншілік атауда негізгі мағынаны түсіндірудің әр халық үшін айрықша бейнелі – ұқсату механизмі болады. Мысалы, егер қазақ халқында қой момындықты, жасқаншақтық пен ұялшақтықты білдіріп, яғни қойдан жуас мал болмайды. Сондықтан, момын, жуас кісі туралы «Қой аузынан шөп алмас» десе, хинди тілінде де сол қасиеттерді білдіріп «**भइ बना लेना**» деген фразеологизмде бейнеленген, ал ақымақтық маймыл, түйе және ұлумен байланысты фразеологизмдерде көрініс тапқан, мысалы, «**बन्दर के हाथ आईना**» (тура ауд. маймылдың қолына айна түсу) немесе «**बन्दक्यने अदरक का स्वाद**» (тура ауд. маймыл зімбірдің дәмін қайдан білсін) екеуінің де мағынасы, ақымақ адамның қолына бағалы заттың түсуі, бірақ оны қалай қолдану керек екендігін білмеуі.» **बन्दर को मली हल्दी की गांठ पंसारी बन बैठा**» (тура ауд. маймылдың қолына куркуманың бөлігі түсіп, өзін дүкенші сезінуі) бұл мақал кішкентай ғана нәрсе тауып, өзін бай деп ойлайтын адамдарға айтылады. **बन्दर बाट** (тура ауд. маймылдық үлес) қатысы бар, делдал адамның бәрін өзі жеп кету түрі. Түйеге және ұлуға байланысты «**उंट के उतरना**» (мағ. ақымақ, ақылсыз болу); «**उल्लू बनाना**» (мағ. ақымақ болу), «**उल्लू की दुम फाख्ता**» (ақымақ адам) және т.б. Сондықтан да, коннотативті мағынадағы ерекшеліктер, біріншіден әр түрлі халықтың өзіне тән мәдени этнографиялық ерекшеліктермен түсіндіріледі. (**बद्रीनाथ कापुर "लोकभारती मुखविश कोश", नई दिल्ली, 1979**)

Мысалы, бір жануарды әр түрлі ұлттар жоғарыда келтірілгендей әрқилы қасиеттермен баламалауы мүмкін. Екіншіден, табиғи-климаттық (экологиялық) жағдайлардың ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Бір тілден екінші тілге аудару үрдісі кезінде осы ерекшеліктерді ойдан шығармай, парапар баламаларды таңдау қажет.

Қалыптасу ерекшеліктеріне қарай фразалық түйдектерді мынандай түрлерге бөлуге болады. Біріншісі – құрамындағы сөздерді жеке алғанда

әдеби тілде кездесетін фразалық түйдектер. Оған мысал ретінде «**मुख खराब होना**» – бұлды сатпайы болу (артық сөйлеу), «**आंग आंग दलाना होगा**» – айшығы айналып жүру (шаршап, тозып жүру), «**घसिया पसिया**» – ақ үйлі болып кету (азып-тозып кету), «**हुकुम चलाना**» – жедел беру (нұсқау беру), «**साप के मुख में पड़ना**» – мелшесінен сүзу (белшесінен бату). Екінші түрі – құрамында әдеби тілде кездеспейтін сөздері бар фразалық түйдектер: «**चप्पा चप्पा छान डालना**» (жақсылап тіміскілеу), «**चाटते बातते लाराना**» (шағыстыру); қазақ тілінде маш болып істеу (бірлесіп істеу), пыш болу (қатып, семіп қалу), шұрқан салу (шатақ шығару).

Жоғарыда айтылған критерийлерге сүйене, немесе, тіпті, табан тірей отырып, бүкіл қазақ тілі мен хинди тілі құрамындағы ФБ құбылыстарын ең негізгі үлкен екі арнаға бөлеміз. Оның біріншісі фразеологиялық түйдектер, екіншісі фразеологиялық тіркестер деп аталады. Бұл топтарды дәстүрлі термин атауларына сай түсіндіретін болсақ, фразеологиялық түйдекке идиом сипатындағы фразеологизмдерді жатқызамыз.

Хинди тілі мен қазақ тілдерінде, барлық басқа тілдердегі сияқты, фразеологиялық түйдек емес (идиом емес), фразеологизмдер өте көп. Бұлар да идиом секілді орын тәртібі жағынан тұрақты. Бірақ, мағыналық тасалану, тасаланбауы, яғни құрамындағы сөздері өзінің тура мағынасын сақтауы, сақтамауы жағынан фразеологиялық түйдектің фразеологиялық тіркестен елеулі айырмасы бар.

Бұл екеуі де белгілі сөз тізбектері: түйдек тобындағы сөздер өзінің жеке тұрғандағы негізгі мағынасынан айрылып қалады да, өзара жымдасып, бір ғана негізгі фразалық мағынаны білдіреді. Басқаша айтқанда, түйдек ішіндегі компоненттер өзінің бастапқы лексикалық сипаты мен семантикалық қасиетін жоғалтады да, сырт сиқын ғана сақтайды. Сөйтіп, оның компоненттері ширала келе, негізгі бір кесек, фразеологиялық бірлік тұрпатында болады. Синтаксистік қызметі де – бір тұтас: көбіне дерлік, сөйлемнің нақтылы бір ғана мүшесі дәрежесінде жұмсалады.

Сонымен, фразеологиялық түйдекке (идиом) мына тәрізді фразеологизмдер жатады: Жаны күйді, ит арқасы қиянда, талағының биті бар, жүрегінің түгі бар, жүрек жұтқан т.б. Хинди тіліндегі «**अक्ष के तारे तोड़ना**» (мағынасы мүмкін емес іс жасау), «**दलि थोक कार**» (мағынасы ерлікпен, батылдықпен); «**शैतान का कान काटना**» (мағынасы өте қу, пысық болу); «**हवा हो जाना**» (мағынасы қашып кету); «**पेट में चूहे कूदना**»

(мағынасы қарны ашу); «**उल्टी गंगा बहाना**» (қырсық іс жасау), т.б. сияқты фразеологизмдер де фразеологиялық түйдек қатарына кіреді. (अशोक कौशिकि ग्नेश शर्मा “मुहावरा लोकोक्तिकोश”, दिल्ली, 1990)

Қорытынды

Сөздің қысқасы, бұл жайлы проблемалар қыруар. Филологтардың назарынан тыс қалмайтын мәселе – осы аудару принциптері мен практикасы. Қорыта айтқанда, тиянақты тізбек әрдайым фразеологизм бола бермейді, ал фразеологизм тиянақты тізбек болмасқа шарасы жоқ.

Сайып келгенде айтарымыз, тиянақты тіркестер (фразеологизмдер) – тіл ішінде өз заңдылықтарына сәйкес өмір сүретін айрықша категория. Олардың әр алуан ірілі-ұсақты ерекшеліктері мен айырым белгілерін саралай зерттейтін дербес пән – фразеология.

Фразеологизмдер – тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі. Өзінің көнелену жағынан да, тұлға, мағына тұрақтылығы жағынан да, стиль жағынан да оларға тән ерекшеліктер бар.

Фразеологиялық сәйкестіктерді зерттеу үлкен тәжірибелік қызығушылықпен ерекшелінеді. Фразеологиялық бірліктер немесе фразеологизмдер деп әдетте тұрақты сөз тіркестерін, яғни идиомалар, мақал-мәтелдер және басқа да ауыспалы мағыналы сөз тіркестерін айтамыз. Вербальды қарым-қатынас кезінде фразеологизмдердің рөлі зор, өйткені олар белгілі бір ақпаратты жеткізіп қана қоймай, сонымен қатар рецептордың сезіміне және ой-қиялына әсер етеді. Көптеген авторлар мен шешендер өз шығармашылық мәтіндерін күткен нәтижеге жету мақсатында осындай құралдармен қанықтырады. Бұл әсерді аудармада да сақтау дұрыс екендігі мәлім, фразеологизмдерді тиісті түрде аудармаға түсіру аудармашының басты мақсаттарының бірі болып саналады. Фразеологиялық бірліктерді аудару барысы біршама қиындықтармен байланысты, сондықтан аудармашы фразеологиялық сәйкестіктердің басты түрлерін және оларды қолданудың негізгі әдістерін білуі қажет. Әр тілдің заңдары, өзіне лайық ерекшеліктері бар; оларды зерттейтін фонетика, морфология, синтаксис, лексика, семасиология тәрізді тараулары бар. Фразеологизмдер бұрынды-соңды еңбектерде, көбіне, осы лексика тұрғысынан зерттеліп келгенін диплом жұмысында атап кеттік. Соның өзінде де екі тілді сөздіктерде иллю-

страция ретінде сөз болды. Басқаша айтқанда, «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбектегі қыруар фактілердің кейбірі оқулықтарда т.б. мысал ретінде ғана жол-жөнекей айтылып келді. Революциядан бұрынғы, революциядан кейінгі қыркыншы жылдарға дейін тиянақты сөз топтары, тіпті түркология көлемінде де зерттеушілердің арнаулы теориялық объектісі болған жоқ-ты. Кейінгі 10-15 жыл ішінде түркі тілдерінде фразеология проблемалары жан-жақты тексеріліп, тың ойлар ғылыми жұртшылық талқысына түсуде. Бұдан тысқары құрылымы бөлек өзге тілдер жайында келелі концепциялар кездеседі. Хинди және қазақ тілдерінде әртүрлі фразеологизмдер сан алуан және екі тілде де баламасы бар фразеологизмдерді тура мағынасында аударуға, ал тура баламасы жоқ фразеологизмдерді аналогтар арқылы жеткізуге болады. Хинди тілінде фразеологизмдер тура қазақ тіліндегі сияқты күнделікті өмірде жиі қолданылады. Хинди және қазақ тілдері фразеологиялық қорға өте бай тілдердің

қатарына кіреді. Тіл білімінде фразеологияны зерттеу өте маңызды, әрі қажетті. Оларды зерттеп, топтастыру шет тілдерін меңгерушілер үшін аса маңызды көмек екендігі рас. Тілдің ұлттық ерекшелігі мен халықтық тәжірибе тұрақты сөз тіркесінде жарқын және тікелей көрініс табады. Бір тілдің тұрақты сөз тіркестерінің семантикасындағы ұлттық қасиеттерді айқындау бұл тұрақты сөз тіркесін басқа тілдегі аналогтармен салыстыру арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Екі тілдегі тұрақты сөз тіркестеріндегі ортақ белгілерді табу мәдени тілдік өзгешелікті түсінуді жеңілдетеді. Хинди тілі материалдарын зерттеу қорытындысы бойынша тілдің өзіне лайық ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан байқалатыны мәлім. Екі тілдің фразеологиялық қорын зерттей келе, тіл қазынасына жататын қат-қабат тіркес, тізбектерді халық орынды пайдаланатынына көзіміз жетті. Оларды салыстыра қарастыру арқылы әр мәдениеттің өз ерекшелігі мен қасиетін ажыратуға болады.

Әдебиеттер

- Ахметжанова Ф.Р., Дүсіпбаева Қ.С. Қасиетті сандар қатысқан қазақ ескіліктері. – Өскемен, Ғылыми басылым, 2001, – 12 б.
- Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997, –186 б.
- «Жетісу» газеті, №16, №22, № 25
- Кеңесбаев І.К. Қазақ тіл білімі. – Алматы: Ғылым, 1977, 112-133 б.
- Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары туралы. – Алматы: Ғылым, 1946, 1-4 бет.
- Смағұлова Г.Н. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: Санат, 1996, 4 бет
- Уәлиев Н. Тілтаным // «Айқын», №12, 02.03.2007
- Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Наука, 1963. – 208 с.
- Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского на английский. – М., 1964.
- Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке (сборник статей и материалов). – М.-Л.: 1947, Вып. 3. – С. 348-356.
- Львовская З.Д. Теоретические проблемы перевода. – М., 1986. – С. 81-82.
- Телия В.Н. Русская фразеология. – М., 1996.
- Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – С. 288.
- Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М., 1985. – С. 160.
- Швейцер А.Д. Теория перевода статус, проблемы, аспекты. – М., 1988. – С. 114.
- Kailash Nath Seth, B.K. Chaturvedi “Gods and Goddesses of India”, Delhi, DPB, 2000
- Sitansu S. Chakravarti “Hinduism. A way of life”, Motilal BP, Delhi, 2001
- “English-Hindi Dictionary”, Bhagavat, Delhi, 2002
- सत्य परकाष् सन्धि “मुहावरे एवं लोकतंत्र” नई दिल्ली, 2001
- ओम परकाश गुप्त करती “मुहावरा-ममिनसा, दिल्ली, 2014
- प्रतभि अग्रवाल करती “हदी मुहावरे”, दिल्ली, 1972
- बद्रीनाथ कापुर “लोकभारती मुखविश कोश”, नई दिल्ली, 1979
- अशोक कौशिकि ग्नेश शर्मा “मुहावरा लोकोक्ति कोश”, दिल्ली, 1990
- तानसुखरम गुप्त “सुर्य हदी व्याकरण”, दिल्ली 1994, भाग-3
- स्वामि विविकानंद “हनिदुजम, मद्रास, 1976

References

- Akhmetzhanova F.R. Dusypbaeva K.S. Kasietty sozder katyskan kazak eskylikteri, [Kazakh legends with sacred numbers] Oskemen, Gylymi basylym, 2001, 112 bet.
- Bolganbayev.A., Kaliuly G. Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasi men phraselogyasi, [Lexicology of modern Kazakh language phraseology] Almaty, Sanat, 1997, 186 bet
- «Zhetisy» gazeti, №16, №22, № 25
- Kenesbaev I.K. Kazak til bilimi, Almaty, Gylym, 1977, 112-113 better.
- Kenesbaev I.K. Kazak tilinin idiomdary men phrazalary turaly, [About the idioms and phrases of the Kazakh language] Almaty, Gylym, 1946 1-4 bet.
- Smagulova G.N. Phraseologyzmderdin varianttiligy, [Varieties of phraseology] Almaty, Sanat, 1996
- Ualiev N. Tiltany, Ajkyn gazetindegi makala, №12, 02.03.2007
- Amosova N.N. Basics of English phraseology, L. Nauka, 1963, 208 p.
- Breus E.V. Fundamentals of translation theory and practice in Russian, Moscow 1964
- Vinogradov V.V. Basic concepts of phraseological units in the Russian language (collection and materials), М.-Л., 1947, 348-356 p.
- Lviv 3.D. Theoretical problems of translation. М., 1986. 81-82 p.
- Telia V.N. Russian phraseology М., 1996.
- Telia V.N. Type of language meanings. For further information, please refer to М.: Science, 1981, p. 288.
- Shanskii N.M. Phraseology of the modern Russian language М., 1985, 160 стр.
- Schweizer A.D. Theory of translation of the status, problems, aspect М., 1988, 114 p.
- Kailash Nath Seth, B.K. Chaturvedi “Gods and Goddesses of India”, Delhi, DPB, 2000
- Sitansu S. Chakravarti “Hinduism. A way of life“, Motilal BP, Delhi, 2001
- “English-Hindi Dictionary”, Bhagavat, Delhi, 2002
- Satya Prakash Singh «Muhavre evam loktantra» Naii Dilli, 2001
- Om Prakash Gupt Krati «Muhavra-mimansa», Dilli, 2014
- Pratibha Agraval Kriti «Hindi muhavre», Dilli 1972
- Badrinath Kapur «Lokbharti mukhivasha kosh», Dilli, 1979
- Ashok Koushik Ganesh Sharm «Muhavre lokokti kosh», Dilli, 1990
- Tansukhram Gupt «Surya hindi vyakran», Dilli, 1994, bhag-3
- Svami Vivekananda «Hinduism», Madras, 1976